No. ३८ग-१

Title पञ्चपादिका विवरणम् (१म पादः)

Author प्रकाशात्म भगवान्

Extent २० पत्र Age सं. १९८८

Subject वेदान्त

नं० ३८ सं०
पंचाशिका सविवरण
१५ पत्रा:
३० पंक्तय: [illegible]
श्लोक: [illegible]
[illegible]

विवरण

नं. ३८

विवर० ॐ श्रीगणेशाय नमः तत्पुनर्ब्रह्मप्रसिद्धमित्यादिभाष्यस्य
२ तात्पर्यमाह प्रयोजनविषयसंबंधानाक्षिपन्तीति न
नु विधिसामर्थ्यादेव प्रयोजनादिष्ववगतेषु कथमाक्षेप
इति चोदयति कथमिति परिहरति प्रसिद्धशब्देनेत्यादि
ना ननु प्रतिपन्नं शब्देनानूद्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्कि
यमविषय इत्याह कस्मादिति अनधिगतार्थत्वाभावा
दिति परिहरति प्रतिपाद्यत्वेनेति विषयावगमद्वारा प्रयो
जनस्य पूर्वावगमेनैवासिद्धत्वात्तत्रास्य ब्रह्मावगतिः प्रयो
जनमपीत्याह नन्वनधिगतेनानवगमादिति अथोच्यतेऽप्रसि
द्धपदेन संबंधं प्रयोजनं चाक्षिपति नन्वनधिगतार्थ
एव प्रमाणेन प्रतिपाद्यते प्रयोजनं च न त्रेति चोदयति
कथमिति परिहरति यत्र कदाचिदपीति प्रत्यक्षादिप्रमा
णाविचारानपेक्षैरप्यनधिगत एव प्रतिपाद्यते यत्र वि
चारापेक्षया प्रमाणेन वस्तु प्रतिपाद्यते तत्राप्रतिपन्नमुदि

शयविचारानुपपत्तेः प्रतिपन्ने विमर्शादर्शनान्न विचारापे
क्षप्रमाणेनानधिगतावगम इत्यर्थः नन्वप्रसिद्धपदत्वे
संबंधः कथमाद्विणोन प्रसिद्धपदत्व इति चेन्नाह प्रसिद्धंपु
नदीदिनामेति अविज्ञाते तत्त्वे कारणोपपत्तिभिस्तत्त्व
ज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्यक्षपादसूत्रवचनात्सामान्यप्रति
पन्नस्यवाविशेषरूपेणविशेषतोप्यापातदर्शनेनाव
स्यवाविशेषानिर्णयायप्रमाणानुग्राहकस्तर्क इति
ब्रह्मणोप्यनिश्चितविशेषप्रतिभासगोचरतया किंचा
र्थापत्तिप्रदर्शनेनान्तिमपमपिसमाधत्त इति भाष्यस्य
तात्पर्यमाहोक्तेनावद्धलेत्यादिनेति नन्वसमन्वया
ध्यायनिरूपणेन ब्रह्मैव विषयं प्रतिपाद्यं चेन्निखिलश्रुति
फलाध्याये तत्फलविशेष इति चेन्नात्र तत्पमत्र प्रतिप
दनीयमिति नेत्राह श्रोतव्यश्रुत्यर्थमिति नन्वग्रेताव
नेत्यादिचोद्यपरिहारास्पष्टो नन्वप्रयोजनविशेषक

विवर० वप्रवृत्त्यंगं भवन्ति न विषयं संबंधादिति चोदयन्त्येवम-
२ पि प्रयोजनाविशेषएवेति ननु साधनमपि प्रवृत्तिवि-
षयेष्टाकारसाध्यं चा— वगम्याफलज्ञानात्कुत्र प्रवर्त्त-
त इत्तितत्राह न चाविषयभावमनापन्नमिति ननु फ-
लसाधनं प्रवृत्तिविषयो न फलमिति तत्राह घटादिक्रि-
याविषयएवेति प्रयोजनसमवायिवस्तुकर्मकारक-
तया विषयो भवति न तत्र प्रयोजनप्रतिपत्तौ विषयोप्य-
न्तर्भवतीत्यर्थः ननु कुलालदण्डादिव्यापारोमाह्विषयो घ-
टस्तु प्रयोजनमिति विषयप्रयोजनयोर्भेद इति तत्राह द-
ण्डादेरपीति सत्यं प्रयोजनसमवायी विषयः प्रयोजनेबु-
द्धावन्तर्भवन्ति किं तु प्रयोजनं प्रतिकारणालन्तरास्य७रु-
षव्यापारविषयस्यानन्दस्तु धारणात्तया श्रोकप्रतिपाद-
नयाच्च विषयभावेदर्शिते प्रयोजनस्साधनैर्नियमेन प्र-
वृत्तिर्भवति नेतरस्येति परिहरन्ति सत्यमेवं तत्याप्यपीत्या-

दिना तत्र प्रवृत्तिनियमाय यानन्यसाधारणज्ञेयाविचारत
ज्ञानयज्ञानयोरनुभूयमानतया प्रयोजनमपि ब्रह्मस्वरू
पेण विषयतया पृथग्व्यक्तव्यमिति दर्शयितुं विपक्षे
दृष्टान्तमाह यथा चिकित्साज्ञानश्रुतिविषयस्य संब
न्धिरूपतयान्तर्गर्भितत्व संबंधमत्वान्न पृथक्संबंधो वक्त
व्य इति तत्राह संबंधोपि वक्तव्य इत्यादिना तत्रानन्य
प्रतिपाद्यत्वान्साधनान्तरनिवृत्तिरूपादन्यत्वान्संबंध
स्य सोपि पृथग्वक्तव्य इति दर्शयितुं विपक्षे दृष्टान्तमाह
साधु यथा शब्दपरिज्ञानमित्यादिनायमर्थः व्याकरणाद
भाष्याकूञ्चिकित्सा व्यापाराद्व्यापारान्तरैः असाधुमे
पि साधुशब्दज्ञानेन चिकित्साव्यापारस्य विषयः संबंधा
भावात्किंतु व्याकरणेन संबंधात्तस्या विषयो भवत्यतः
तद्व्याख्यानकाले तिचिकित्साव्यापार इत्यर्थः ननेवम
थत्यन्तमाभिधानेनात्यन्तमस्याप्यसिद्धत्वान्न पृथगभि

विव० ध्यानेन कृत्यमिति नेत्याह तेनेन उक्तवाक्यार्थरूपेनेत्यादि
२ नाभिधेन इति पृथग्वक्तव्यातीत्यर्थः नचात्यन्तमे
नात्यन्तमस्यासिद्धिः सत्यप्येकस्मिन्नितराभावस्य
3 दृष्टिनित्वादिति ननु स्वरूपभेदेन पृथग्गामी धानाम्
पेक्षायामपि कर्प्यं त्रितयसंश्लेषप्रवृत्तिरूपं गामिति तत्रव्य
तिरेकमुखेन प्रवृत्तिहेतुत्वं दर्शयति नान्विन्नरेरापि
प्रवृत्त्यंगं उक्तवाक्यार्थरूपेत्यादिना ननु वक्तव्यमपि त्रित
यं प्रसिद्धमप्रसिद्धपदो दुरुपपन्नमित्युक्तमिति तत्परिहा
रायोक्तमाप्यस्याधिकरणपरिसमाप्तिरुत्तारान्वयमाह
तत्राविप्रतिपत्तिकानां प्रसिद्धत्वमित्यादिना तत्र
प्रसिद्धमात्रेणाविचारे वै धानोपपत्तिः उद्देशानसंभवाद
कोन प्रसिध्यभावात् विचारयत्यज्ञानस्यानन्यसाधारणा
त्वेनेति विप्रतिपत्तिशब्दो ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तेरप्युपलक्षणा
र्थः नत्वेवमपि विचारशास्त्रस्य विषयस्तवै धानसमावि

ताविति चोदयन्ति ननु ब्रह्मवेदं ज्ञानानामिति ननु ब्रह्म
जिज्ञासेति शास्त्रस्यापि स एव विषयो निर्दिष्टः वेत्याह
शास्त्राणां तेषामिति सूत्रवाक्यानीत्यर्थः यथा विषयाः प्रमा। णान्या
प्रमाणप्रमेयसंभावनादिविषया इति ननु संभावना
वगम एव तावद्धि प्रयोजनमिति नेत्याह प्रयोजनं त्वि
ति प्रमाणाद्यापरंपरया पीत्यर्थः धर्मार्थकामसुखमे
व प्राप्यत इति तयोस्तत्परतां ननु करणेत्ति कर्त्तव्ययोरेकमेव प्रयो
जनमिति निरणीतं प्रथमेन तेन त्वाग्नेयोष्टाकपालउपांशुयाज
जमां न राप्रजाति अग्नीषोमीयमेकादशकपालं इति पौर्णमा
स्यां कर्मत्रयं तत्राग्नेयोष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय इति दर्शत्रयं
तत्राग्नेयादयः षड्यागास्तेषां करणभूतानां द्विविधान्यंगानि वि
हितानि कर्मार्थकर्माणि संस्कारकर्माणि चेति फलोपकार्यंगा
नि प्रयाजादीन्याराद्उपकारकाराय कर्माणि प्रोक्षणादीति
द्रव्यद्वारेण यागस्वरूपोपकारिणि यासंनिपत्योपकारकाणि सं

विव० स्कारकर्म्मांगत्वेनत्रोभयविधानामप्यंगानांप्रधानापूर्वद्वारेणा
४ स्वर्गसिद्धिरेवप्रयोजनमित्येवंषाड्रशक्तितात्पर्यविचारस्य
संस्कारकर्म्मैवघटद्वप्रमाणास्वरूपोकारितयापूर्वस्वरूपब्रह्म
4 विचारस्यचब्रह्मावगमफलोपकारितयावगम्यमानब्रह्मविष
यत्वमुभयाविधाविचारस्ययुज्यत इतिश्रुयासिद्धान्तीचोदयति
नत्वाग्नेयादीनामित्यादिना ननुवेदान्तानामेवब्रह्मावगतिस
कल्प० मर्थ्यात्तत्रामित्रिकर्त्तव्यस्यावगमफलतयाब्रह्मविषयत्वेति
तत्राहत्वेनयद्यपिवेदान्तानामेवेति ननुकथंसंभावनाबुद्धिहे
तुतयातद्विषयस्यविचारस्यब्रह्मावगमजनकतयातद्विषय
त्वानह्यन्यविषयोव्यापारोन्यविषय इतितत्राहनहिहेतुरि
तिविधिर्यहिकर्मकारकंकिंचिदव्यवधानतयाव्यापारजन्या
व तिशयंदधेयोधस्मनतिपातनव्यापारस्योद्धर्घोद्धासंयोगादि
भागातिशयाविशिष्टःकुठारःकाष्ठव्यापारस्याव्यवधानेन
कर्मकारकंभवति किंचिदुद्देश्यफलतयाकरणाव्यापार

व्यवधानेनकर्मभवति यथाद्वैधीभूतोवृक्षइतितत्रकर्तृव्या
पारःकरणव्यापारव्यवहितोपिवृक्षद्वैधीभावफलइत्युच्यते
वृक्षंछिनत्तीतिकर्तृव्यापारस्यतत्कर्मत्वावगमात्सएववृक्ष
कुठारव्यापारस्यसाक्षात्कर्मभवतिकिमव्यवधानात् ननुकर
णस्यकुठारस्यकर्म्यंकर्तृत्वमितिउच्यते सर्वाणिखलुस्वव्यापा
रापेक्षयाकर्तृणिसर्वकारकव्यापाराणामेवफलंकर्मत्वयाऽऽश्र
यंतत्रकर्तृकरणकर्मभेदोवांतरभेदापेक्षयाभवति तत्रसा कर्त्री
ध्यतनियोगेनवाधातुनाविशेष्यव्यापारतयावास्वतंत्रव्या
पारःकरणंफलप्राप्तिसंनिपत्योपकारकं फलसमवायिर
कर्मकारकमितिकाष्ठानिपचंतीत्यादिव्यपदेशाःस्वव्यापा
रकर्तृत्वापेक्षयानवांतरभेदापेक्षयेति तस्मात्कर्तृव्यापा
रस्यकरणव्यापारव्यवधानेनवृक्षकर्मत्वेनैवविचारव्यापारस्या
पिप्रमाणप्रमेयसंभावनावगमद्वारेणात्रलावगमस्योद्देश्य
त्वादवगमहेतोर्मुख्यगम्यविषयत्वाद्ब्रह्मकर्मत्वानाविरुध्यतेऽथा

विवर० व्यवहितमेव कर्मतोद्देश्यमितित्तत्राहान्यथान्यत्र कर्तृव्यापा
५ रइति अत्रेतिकर्त्तव्ये श्रुतिवि धं प्रमाणमागमोन्वयव्यतिरेकौ
च प्रयाजादीनामागमानन्तरं जलादीनां कर्तृव्यापारस्य चांकुर
हेत्वीभावांगत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामत्र तु शब्दोपलब्धिसंबंधज्ञान
संस्कारसहकृतात् शब्दादर्थावगमेसत्ति विचारस्यांगत्वानान्व
यव्यतिरेकप्रमाणेनावगत्याशब्दादेव विचारानपेक्षादवगमजनना
दित्यपसिद्धांतितं परिहृतानीविषमउपन्यासइति ननु यथा प्या
च दोषाद्यथ सम्यग्ज्ञानहेतवोपि दोषसंयोगात्संशयाविपर्य
यौजनयंति पुनःसम्यक्ज्ञानजन्मानिदोषापकर्षमपेक्षंते
शा एवं शब्दशक्तिज्ञानान्यर्थज्ञानं तद्विपर्ययज्ञानदोषात्संशयादि
ज्ञानमुत्पादयति तत्रदोषापनयनेविपर्यासादिनिवृत्तेयेषांश
क्तिज्ञानान्यर्थादिविचारोंगभावम प्रत्युतइतिचोदयति ननु संश
यविपर्यासद्वारेणेति तत्राकिंशब्दएवदोषवशादन्यथाज्ञा
नंजनयति विचारस्तदपनयेन तथाप्रमितिहेतुतां प्रतिपद्यते

किंवा शब्दः सम्यक्ज्ञानस्यैव हेतुः कारणांतरादन्यथाप्या ज्ञानं
विचारस्य प्रवृत्तिवंध्यमात्रं निराचष्टे निवृत्ते च प्रतिबंधे शब्दादे
वाक्यार्थनिर्णय इति न चैन तत्त्वविद्विपर्यासादिनिरासेन वाक्यार्थनिर्ण
यहेतुता विचारस्येत्याह एनैतत्सारंयत्र सूत्रे नैकामिति आशयमा
शयः न शब्दसमवायी कश्चिद्दोषोऽस्ति उक्तयेंद्रियसमवायि
त्वाद्दोषाणामतः शब्दो न विपर्यासादिज्ञानहेतुः किंतु शब्दा
नां प्रयोगांतरे सत्यप्यान्यथाशक्तितात्पर्यान्वयतद्दर्शना
त्व= दिज्ञापितत्पर्याविघातैः सामान्यतोदृष्टानतात्पर्याविरोधवद्याव
ष्ठुक्तदोषेणान्यथाज्ञानानुत्पद्यते शब्दाद्यतत्त्वज्ञानमेवो
त्पद्यते ननु शब्दात्पुरुषदोषाभावेऽपि परस्परविरोधिवृत्ता
नेकज्ञानेषु शक्तितात्पर्यावधारणाउक्तदोषापनयनेन प्र
तिपन्नज्ञानांतरमात्रं निवर्त्तयति निवृत्ते च प्रतिबंधे शब्दा
देव तज्ज्ञानं जायते जाते वा निश्चलमवतिष्ठते तस्मान्ना
विचारः प्रमाणानि कर्तव्यतया ब्रह्मविषय इति एवमपास्ति ब्रा

तोऽदृष्टानिबंधने नेति प्रयोगांतरेष्वन्वयः पं. २

विवर० नेति रत्नेऽपूर्ववादिना सिद्धांत यत्नयत्नोच्यते यद्यपि वाक्यार्थज्ञा
६ नमित्यादिना तत्र सामान्यरूपान्वयाशक्तिनात्पर्यदर्शना
द्दिहापि तत्पाशावबुध्या तत्पावधार्यस्य च लोकेन्न्यथा
6 भावदर्शनादिहाप्यत्यथाभाववत्त्वेत्यर्थः अयमाशयः
प्रतिबंधान्तर्हितोऽसत्यामेवार्थानिर्णयात्प्रतिबंधनिरासस्ति
नोऽपूर्वचोदनाप्रामाण्यनिर्णायहेतुत्वाद्विचारस्य प्रतिविष
यतोऽन अत्रेदं विचार्यं किं तात्पर्यप्रमा प्रमितिहेतुः किं वाप्र
तिबंधनिरासहेतुरिति केचित्प्रमितिहेतुतामाहुः तत्राकिं विज्ञातं
त तात्पर्यप्रतीतिहेतुरविज्ञातं वा न तावदविज्ञातं प्रमितिहेतुः ता
त्पर्यविभ्रमफलविचारानपेक्षत्वप्रसंगात्तात्पर्यविषयादन्यत्र
बुध्यनुत्पादप्रसंगाच्च न तथा च कश्चित्स्वानाजिघृक्षन्नपाकचिकि
त्सुरापयन्नाहापि त्राक्ष्मादनृतमिति सचापितुराज्ञां न प्रतिपद्यमा
नस्त्रिष्ठतीति रस्तु तत्र तिविशाततिसमस्त्यिनश्चलत्त्रितरोजा
नातिच्छानाजिघृक्षन्नयेदुद्धामा तितिनचापितुराज्ञानेतात्पर्य

हीनेसंसर्गबुद्धिरिति चेन्नो त्थानादिप्रवृत्ति दर्शनात्प्रवृत्तेश्चसंस
र्गज्ञानपुरःसरत्वाभावेप्रवृत्त्यासंसर्गेशब्दशक्तितात्पर्यकल्पा
योगात् अनुशब्देनामिथ्याज्ञानमुत्पादयतीत्येवदोषः स
त्यापिपितुराकूतेनतथाभूतज्ञानेचतात्पर्यंवक्तुरन्यत्रैत्यैतावद्
र्शितं तस्मान्नाज्ञाततयातात्पर्यप्रमितिहेतुः अथज्ञाततया
तर्हिकुत्रतात्पर्यमवगम्यते शब्दस्यात्रतात्पर्यमितिप्राश्रयवि
षयसापेक्षत्वात्तात्पर्यस्यतत्तावत्पदार्थेषुतात्पर्यंवाक्यार्थ
ज्ञानेनुपयोगात्संसर्गज्ञानवगतौनतात्पर्यविशेषणात्तया
वगन्तुमशक्यत्वेस्यादेतत्पदार्थेषुपदावगतेषुपरस्परान्वययोग्य
तानिमित्तसंसर्गउत्प्रेक्षयावगम्यतेतेनद्विषयाचतात्पर्यावगति
रिति तन्नावनस्मृतिसंशयविपर्यासानामन्यतमःसंसर्गावबो
धः तत्रपरिशेषाच्छब्दजन्यतयासंसर्गावबोधःप्रमाणमेवस्यात
चशक्तिरिवसामान्यापायौतात्पर्यमतिवाक्यविशेषेणतात्पर्य
भेदात्किंचपदार्थवत्संसर्गेपिशक्तिमात्रनिबंधनोवगमोततो

विवर० त्पर्यनिबंधन इति अनुमानं शाब्दयते शाब्दानां च पदार्थसंद
७ र्शनमुखेन तात्पर्योपाधुपयोगित्व एवान्यथासिद्धत्वात्तात्प
7 र्यमात्राधीनः संसर्गावबोधो न शक्तिनिबंधन इत्यात्रत
स्मात् पदानामेव संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यमिति उत्सलक्षणाद
द्विविधा प्रमाणान्तराविरुद्धसंसर्गप्रतिपत्तिदोषान्तरनिमित्त
संशयविपर्यासादिज्ञानानिराकरणाय तात्पर्यावगम इति सि
मण्व द्धं न त्वेवं तथा यत्रैव पूर्वमित्याद्यभ्यालमाति विलक्षणोत्पत्तः प्राक्तन
नैतत्र्य चेतोक्तमर्थं निगमयति समर्थनं प्रदर्शयितुमस्ति ताव
दिति स्पष्टार्थः ननु न व्युत्पत्तिसामान्येनापि लोके प्रतिपत्तुं शक्यं
प्रमाणान्तरागोचरत्वात् नाप्यागमसामर्थ्यात् तत्र ब्रह्मप्रयुक्तमा
नस्य ब्रह्म शब्दस्यानवधृतार्थत्वात् न च पदमात्रादेवार्थान्तर
सिद्धिर्जात्याद्यर्थान्तरेष्वप्रसिद्धत्वात् तस्मात् अप्रसिद्धगोचरत्वावि
चारविघातोपपत्तिरिति चोदयति कथमित्यादिना श्रुतिसूत्रयो
र्लिङ्गादिप्रयोगसामर्थ्यादिव जात्यादव्यतिरेकं किंचिदन्तर

प्रतिपन्नं शक्यतेइत्याह ब्रह्मशब्दस्तावदित्यादिना नन्वर्थान्तर
सद्भावे किं प्रमाणमिति प्रयोगार्थापत्तिरित्याह लोकेनत्र देवेति
ननु श्रौतप्रयोगानुपपत्तिर्नापूर्वमर्थं गमयति लौकिकप्रयो
गाधीनत्वाच्छ्रौतप्रयोगस्येति तत्राह तेन स्वर्गापूर्वं देवतेति च
पूर्वमिति ज्ञाति धर्माणि प्रथमान्यासन्नित्यादौ वेदे धर्मशब्दप्र
योगोभिप्रेयते ननु वाक्यप्रयुक्तं पदं प्रमाणं तत्स्वनाधिगतमर्
थं न प्रतिपादयति पदार्थाद्यनुवादमात्रत्वादित्याह नैतत्सा
रमिति न प्रत्यक्षवत्संबंधग्रहणाभावान्नानुमानादिवच्चेत्य
र्थः ननु दर्शितं स्वर्गादिवादेतिनेत्याह स्वर्गाद्यर्थेपीति
सन्निहितानेकवाक्यार्थसामर्थ्यलभ्यः स्वर्गादिपदार्थ इत्य
र्थः नत्र वाक्यार्थप्रमितिविवक्षया प्रसिद्धार्थैः पदान्तरैः स
हाप्रसिद्धार्थपदप्रयोगानुपपत्तिरेव प्रतिपाद्येन संबंधग्रह
णानपेक्षया एवं पदार्थपदवाच्यत्वेन प्रतिपादयतीति परिह
रतीत्यस्मिन्वाक्ये एकपदमिति विप्रलंभभ्रान्त्यादिदोषरहिते

विवर० ८ वेदस्तत्त्ववाक्यार्थनिर्णयस्यावश्यंलभ्यत्वादितिभावः ननु
सहप्रयोगानुपपत्तिर्नियामकाभावाद्यं कांचिदर्थमुपस्थाप्या
पयुत्तीत्यत आह नत्रातिगमातिरिक्ता इतिनिगमोनामप्रसिद्ध
8 र्थतत्तदवयवोपरित्यज्यशब्दस्यशब्दैकदेशानुगमेनार्थान्तरे
वृत्तिर्यथादेहात्मोदिशाह्वानोऽउपचितवत्सु सन्ननिगमतवन्म
दार्थादावेकदेशानुगमेनानुवृत्तिःप्रसिद्ध [redacted] र्थतदवय
वोपादानेनार्थान्तरवृत्तौलक्षणागुणावृत्तिप्रसंगान्निरुक्त
नामशब्दस्यसर्वावयवार्थानुगमेनप्रसिद्धादर्थादर्थान्तरे
प्रवृत्तिर्यथासोमशब्दस्यपार्वतीसहितमहेश्वरप्रवृत्तिःव्या
करणप्रत्ययविधानसामर्थ्यादर्थनिश्चयः यथावादी
त्तिनाशीलयोणिनिप्रत्ययविधानसामर्थ्याद्वदनशीलोव
गम्यते ननुप्रसिद्धबलेनाप्रसिद्धमुपादीयतेनेनचाप्रसिद्ध
नप्रसिद्धंन्त्यज्यत इत्यत्रकोविशेषइत्यतआह नहिप्रसिद्धि
रप्रसिद्धिरत्यप्रसिद्धिःनैसर्गिकिःप्रागभावःप्रसिद्धिःप्रसिद्ध

पदार्थैः सत्त्ववाक्यार्थनिर्णयाय प्रयोगानुपपत्तिरेवागन्तुकी
त्तस्य प्रागभावस्यानिवृत्तिहेतुरितिभावः नन्वन्वयवार्थ.
सामान्यानुगमानां सर्वतोविप्र स्टतिसंभवात् उपादेयार्थ
र्थनियमायोग्णाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिनियमोनस्यादिति चोद
यति ननु निगमादिविशेषेनेत्यत्रानिरुक्ताभिसंधिरुत्तरमाह
नताहि निगमादीनामिति स्वपक्षेसामर्थ्याद्वेव सर्वत्रवाक्या
र्थनियमेश्लोकप्राप्तः वृत्त्यन्तरमनर्थकंस्यादितिभावः
पूर्ववादीनिगमादीनामर्थवत्ताम् आह भवत्त्यर्थवत्तेति
सोप्यर्थादन्यत्रेति अर्थान्तराविवक्षयेत्यर्थः विनियोगा
दितिवाक्यार्थसंसर्गानिमित्तीकृत्येत्यर्थः ऽयंभावः वा
क्यार्थानिर्णयानिमित्तीकृत्य पदार्थान्तरैः सहप्रयोगानुप
पत्तिरेवा निगमादिविशेषेनार्थमुद्दानानां सन्निहितपदार्थ
संसर्गयोग्यतयासुयोजनपर्यन्तमेव पदार्थमादद्दातीति
वाक्यार्थनियमासिद्धिरिति सिद्धान्तीगृढाभिसंधिविवृणो

विवर० ६ त्येवं तर्हि कार्यनियमायेति प्रयोगानुपपत्तिर्निगमाद्यनुग्रही
तापलपर्यन्तवाक्यार्थान्वयिपदार्थाकांक्षानुगृहीताव
नियतपदार्थोपादानहेतुभावेन हेतुर्विशिष्यत इत्यर्थः
नन्वेवमपि कथं ब्रह्मणो ह्रस्वजात्यादिविलक्षणो निरतिश
यप्रकृत्यार्थस्य मुमुक्षोर्जिज्ञास्यायोग्यवस्तुनो निगमवशात्ति हु
रितिनिःशब्दस्वरूपस्य तच्छब्दाद्व्युत्पद्यमानत्वमिति नन्वेवमपि य
त्किंचिदुपाधिकमहत्त्वसंपन्नवस्त्वनुगम्यतामिति नेत्याह
तत्र ह्यप्रयोगानुगमे चासत्तीति हेतुर्वाक्यार्थान्वयीति नत्राल्प
त्वं नामवस्तुनो देशकालवस्तुपरिच्छेदः तथावृत्तिर्निरति
शयमहत्त्वं तत्रोपपदादिसंकोचाभावे जिज्ञास्यस्य प्रकृत्यार्था
र्थान्तरपर्यायार्थान्वयसंभवे तदपि ब्रह्मपदेनानुगम्यत
इत्याह तत्र कालकृतावच्छेदनिमित्तस्येत्यादिना ःभूतत्व
चैत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन भाष्यनित्यशब्देनात्राविधर्मादिम
हत्वं दर्शितमित्यर्थः ननु बृहत्वारूढान्ब्रह्मत्वोपयोगि
तः॥

तत्कथं ब्रह्मपदादवगम्यंत इति चोदयन्ति कथमिति नै-
वं दोषः गुणानामुपकर्षेऽप्यल्पत्ववृद्धिदर्शनात् कथं हि गुणा-
हीनं दोषभूयिष्ठं च वस्तु त्वल्पमविद्यमानसमं मन्यन्ते गुणभू-
यिष्ठं दोषहीनं च महान्तं कथयन्ति अतो गुणातोऽल्पत्वनिरा-
करणेन महत्त्वं दर्शयितुं वो यद्गुणहीनस्य गुणानामुपकर्षोऽल्पतया
ल्पत्वात् तत्त्वगम्यत इत्याह बोधात्मकं वा तत्त्वं तस्याधिनात पावे
ननस्यापि संसारिदोषभूयिष्ठत्वाद्गुणानामुपकर्षत्वान्निरतिश-
यमहत्त्वासिद्धेः सर्वदोषरहितं न यासुकृत्वोत्कर्षोऽप्यनुगम्यत
इत्याह मुक्तामिति चाविद्याकामकर्मपरतन्त्र इति चेत् न तस्या-
पि मुक्तस्य सर्वविषयज्ञानाभावे सर्वकार्यनियमनादिशक्त्य-
भावे च पारिशेष्यात् ज्ञेयकार्यविषयज्ञाननियमनशक्त्यभावात्
तोपकर्षादल्पत्वात्तस्यात्त आह तत्त्वरूपमाह सर्वज्ञं सर्वशक्तिस-
मन्वितं चेत्यादिना ननु ब्रह्मशब्दप्रयोगोऽपि जातिजीवक-
मलासनप्रभृत्यादिषु तेनात्रावान्तरः प्रतीयते तत्कथमनुगम।

विवर० दृष्टेनादृष्टशास्त्रार्थस्य प्रतिपत्तिरिति तत्राह सिद्धे हि वस्तु
१० नि प्रयोग इति प्रमाणान्तरं गृहीतं प्रयोगसामर्थ्यादिवार्थ
प्रतिपत्तावल्पं वा महद्वा यया प्रमाणान्तरेणाप्रतिपाद्येन
नयैव शब्दार्थः प्रतिपत्तव्यो यदा तु न प्रयोगसामर्थ्यमनपेक्ष्य
शब्दावयवसामर्थ्यादिवार्थोऽनुगम्यते तदा प्रमाणान्तरोपपद
प्रकरणादीनां संकोचे हेतुत्वाभावाद्यथासामर्थ्यमुख्य
एवार्थः प्रतिपत्तव्य इति भावः उक्तेऽर्थे भाष्यमवतारयति
तदेतद्दाहेति ननु सौत्रस्य शब्दस्यार्थोऽनुगम्यते किं वा श्रौत
स्य न तावत्सौत्रस्यापौरुषेयप्रयोगस्य प्रमाणान्तरापेक्षत्वा
त्तदभावात्तन्नापि श्रौतस्य सत्यं ज्ञानं यत्तो वा इमानि भूता
नि इत्यादिशास्त्रेण निर्णीयमानार्थत्वात् अनुगमानपेक्ष
णादिति नैष दोषः श्रुतिप्रमाणावगतविषयतया तन्मू
लस्यैव सौत्रस्य ब्रह्मशब्दप्रयोगस्योत्तरसूत्रप्रतिपाद्यश्रु
तिप्रमाणागम्यब्रह्मलक्षणसमनपेक्ष्यैवार्थानुगममुखेनार्थो

पादनादुत्तरस्तत्रसाध्यासिद्धवत्कारेणार्थ्योपादानानुपप-
त्तेश्चश्रौतस्य वा यद्ब्रह्मशब्दस्यार्थानुगमो वर्णयिते वाक्या-
र्थान्वयित्वया प्रयुक्तस्य ब्रह्मशब्दस्य वाक्यप्रमाणामनपे-
क्षेणावान्यतः सिद्धेर्व्युत्पत्त्यनोपद्ब्रह्माणामापेक्षणात् ननुत्त-
र्हि पदानुगमस्य वर्णितविशिष्टार्थविषये संभावनामात्रा-
वधिहेतुत्वानुमाणां तद्दनाधिगतस्य पदार्थस्य वाक्यार्थ्या-
न्वयित्वयानावेदनीय हेतुत्वामिति चोदयातेनन्वेवमपिक्व-
त्यत्यनुत्तरणोनैति नत्रजिज्ञासापदस्य सन्निहितस्याति-
र्णीतजिज्ञास्यवस्तुसापेक्षत्वात् तदपादितार्थसमर्पणा-
स्य ब्रह्मशब्दस्यानिर्णीतप्रातिपन्नवस्तुमात्रसमर्पणेनवा-
क्यार्थानिर्णायहेतुत्वं न विरुध्यत इति परिहरतिसत्यमेवा-
मत एवेति सर्वस्यात्मत्वाच्चेति भाष्यस्य तात्पर्यमाह
दमपरब्रह्मशब्दार्थस्येति नत्वात्मत्वापिन प्रमाणां प्रत्यक्षा-
धविषयत्वात् कप्रामाणिस्य बाधिवंद्वादिवदवस्तुत्वादिति

क

विवर० तत्राह सर्वो ह्यात्मास्तित्वमिति ननु शून्य एवायमात्मा प्रति
११ भासते कथमात्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यवादमाशंक्या
ह यदि नामास्तित्वप्रसिद्धिः स्यादिति नन्वात्मपदार्थे प्रत्यक्त्वा
वगते कथं ब्रह्मपदार्थस्य प्रसिद्धिरित्याहात्मा च ब्रह्मेति
नन्वनादिवृद्धव्यवहारे ब्रह्मशब्दस्यात्मनि प्रयोगादर्शना
त्कथं ब्रह्मशब्देनात्मा जिज्ञास्यत्वेनोपादीयत इति चोद
ब यदि कथं पुनरात्मा ब्रह्मेति लौकिकप्रयोगाभावेऽपि वैदिके
प्रयोगसामर्थ्यात्स वा अयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मशब्देना
त्मा जिज्ञास्यत्वेनोपादीयत इति परिहरति वेदान्तेष्विति न
नु ब्रह्मशब्दाभिधेयोऽयमात्मा नाहंप्रत्ययवेद्यः किं त्वागमैक
समधिगम्य इति नेत्याहात्मानमेव चेति ननु च प्रतिप
त्त्यसिद्धिश्च विचारसंभवाच्छक्यप्रतिपाद्यत्वासिद्धेरित्याह न
देवमहंप्रत्यय एवेति ननु वेदान्तेषु संज्ञापरतया नात्मनि
ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते किं त्वात्मनो ब्रह्मशब्दार्थत्वादात्मा

भिप्रायेणात्र श्रुत्यतिरिक्तार्थत्वाद्ब्रह्मलक्षणेनात्मोपादी
यत इत्ययुक्तमिति नैष दोषोऽतिरिक्तब्रह्मस्वरूपनिराय
विवक्षयाऽप्रसिद्धं ह्यस्य ब्रह्मलक्षणेनोपादानादेकास्मिन्नप
र्यैविवप्रतिविवादिवत्प्रतिभासप्रतिभासोपपत्तेरेवं त
र्हि प्रत्यक्षगोचरतया नत्यसाधारणत्वाभावादविषयत्वं
नासिद्धमतीत्य द्विपत्तियादिना हि लोके ब्रह्मात्मत्वेनोति
समाधत्ते न तावद्विशेषप्रतिपत्तेरित्तिभाष्यार्थो विद्वद्गणात्ति
सत्यमुह्रमित्यात्मनि प्रत्ययइत्यादिना तत्त्वन्यास्मिन्वि
शिप्रतिपत्तेः कथमन्यान्निरूपीपत इतित्तदाहत्ताश्च वल्लत
इति ननु प्रसिद्धपदार्थैकथ्यैव विप्रतिपत्तिरिति न दाहततः
सामान्यतः प्रसिद्धमपीति नन्वप्रतिपन्नविशेषं वस्तुस्व
यम प्रतिपन्नमेवेति कथमुपधिश्यविधानाभावे श्रावकप्रतिपा
दनेतित्तत्राह सामान्यतः सिद्धत्वादप्यकारत इति ननु नास्तिब्र
ह्मणः सामान्यविशेषभावः सन्त्ये शरीरेन्द्रियमनोबुद्धि

विवर० भूत्यकर्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्मात्मनां पराग्व्यावृत्तिप्रत्यग्रूप
१२ मात्रेणानुगमेनासिद्धिः सामान्यं तत्र प्रत्यग्रूपमात्रानुगमेनासिद्धिः
12 धर्मत्वविशिष्टस्वरूपो विशिष्टात्मनः सिद्ध इत्युच्यते ततः
प्रत्यक्त्वानुगतविशेषणान्तरैर्विप्रतिपत्त्यंतरेण तत्र विशेषणान्त
रानुगमाविरोधिना साधारणात्मरूपेण निर्णीयत इति क
थाविप्रतिपत्तिस्तां दर्शयति देहमात्रमित्यादिना कथं पुनः
प्रत्यक्त्वासिद्धपदार्थे जीवमात्रस्य प्रयुज्यमानस्याहं प्रत्यय
स्य तद्रूपस्य चानेकार्थसाधारण्यशंकया विप्रतिपत्ति
रिति तत्र दृष्टान्तमाह तथ्यप्यागोशब्दस्येति जातिवादिभिः प्र
तिपन्ना व्यक्तिः सास्नादिमत्त्वं पर्यायैः व्याकरणेन गृहीताः स्वा
वयवसंस्थानमहत्त्वादिभिर्विशिष्टतयमपि नैयायिकैः क्रिया
गुणाः सांख्यादयोऽपि पर्यायदर्शनामिति यप्यागोशब्दप्रयोगे
जात्यादीनामन्वयव्यतिरेकानियमादेकस्यापि व्यभिचा
राभावात् शब्दार्थविप्रशंका तथ्याप्यशरीरादीनामन्वयव्यतिः

रेकानियमाद्दात्मत्वाशंकेतिभावः स्पष्टमूर्त्ताकारतयेक
स्थूलमूर्त्तत्तामत्तम्यान्निरास्तक्रम ॥ अिग्र्याशारी समारभ्याबि
प्रतिपत्तिं दर्शयति देहमात्रचैतन्यविशिष्टमिति शरीर
स्यात्मत्वशंकायां प्रत्यक्षं प्रमाणमाह तथाहि मनुष्योऽह
मिति देहशब्दार्थमाह देहमात्रमिति त्वगिंद्रियस्पर्श
रूपेद्धाधारः शरीरं नाम तत्रावयवान्तरेषु स्थि घमानेष्वपिप्रा
येणात्वगिंद्रियानिष्ठानिनाशिरश्छेदादृष्टत्पाभिप्रायेणास्ताशिर
स्कमप्युच्यते ननु भूतचतुष्टयतत्त्ववादिना पंचचैतन्यतत्त्वम
वाशिष्यत इति नान्विष्टव्यमत्यमाह मात्रशब्देनन देहातिरिक्तोमि
त्यादिना पक्षान्तरमाहेन्द्रियाणामेवेति ननु यस्मिन्विज्ञानेनु
स्यूतेस्त्वचेतनेनानहींद्रियाश्रयं विज्ञानमुत्पद्यते मनुष्योहज्ञा
नामीत्यवगमात्तत्र केचिच्चैतनत्वं तत्राहेंद्रियाणां चक्षुर्मनःपर्य
न्तानामिति अयमाशयः सत्यपि शारीरविषयज्ञानानामिं
द्रियैरन्वयव्यतिरेकवत्त्वकल्पनादाश्रयत्वमपान्वयव्यतिरेकक

मिति रादि

विवर० त्वात्तस्याभ्यर्हितत्वादिंद्रियाणामेव विज्ञानाश्रयाणीति ननु
१३ कस्मिन्शरीरे बहूनामिंद्रियाणां चेतनत्वे रूपमद्राक्षं शब्दं
शृणोमीति प्रत्यभिज्ञानं स्यात् भोक्तृत्वं च रूपरसादिषु
13 युगपत्स्यात् न क्रमेणेति तत्राह क्रमेण वर्णोष्ठावदिति ए
त्व० कशरीराश्रयाणामेव प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्न्यायमिति नैकत्व
मित्यर्थः ननु चैतन्ये त्वेप्यहं प्रत्ययालंबनस्यैवात्मत्वं तदभा
वान्नेंद्रियाणामात्मत्वमिति तत्राह तथा चेंद्रियधर्मता मा
नाधिकरणायमहं प्रत्ययस्येति शरीरस्याप्यहंप्रत्ययालंबन
त्वादिविज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरिंद्रियात्मनामाश्रयत्वेनाप्यु
पपत्तेरिति भावः पदार्थान्स्मोहं मनएव चेतनमिति किम
त्र प्रापकप्रमाणमिति तदाह स्वप्तौहि स्वप्न इति त्रयमर्थः
स्वप्ने चक्षुराद्यभावे केवले मनसि विज्ञानालंबनत्वादहं प्रत्य
यविषयत्वयोरविकल्पो दर्शनात् रूपादिविज्ञानानां चक्षुर
राद्याश्रयत्वे तदभावे केवले मनसि रूपादिस्मृत्यनुपपत्ते

राश्रयांतरे च सि चंद्र रादीनां ज्ञानान्वयव्यतिरेकयोः कर
णाविषयत्वया पुपपत्तेर हं प्रत्ययस्य च देह द्रवकार्त्तत्वोप
चारात्सिद्धेः प्रत्यभिज्ञाना : शरीरादाविवेकत्वनिबंधनत्वा
देकाश्रयत्वात्प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादसमाश्रितानामर्प
पित ज्ञसंगात् न स्मा ज्ञ्र्द्र रादिकरणां शरीराद्यात्मन एवा
त्मेति पक्षांतरमाह विज्ञानमात्रदूतारीक मित्येक इति व
र्णात्रय शब्देनवरा त्रयाभिधेयं विज्ञानमात्रमुच्यते तेनत
च विज्ञाना श्रयस्यात्मनो ऽभाव उच्यते इति कल्पं शरीरें
द्रियाणां ताव द्विज्ञेयत्वा दविज्ञानत्वाज्ज्ञानात्मत्वसम्भसत्वात्म
भा= मनंतर प्रत्ययव्यतिरेकिणो ऽभावाद्दाश्रयांतरादर्शना
दिति क स्तर्हि आत्मेति तदाह तेन विज्ञानमेवाति तर्हि संस्कारा
म दीनामिव विज्ञानमेवानादिनिधनमेवात्मेति तत्राह स्वर
स भंगुरमिति कल्पं तर्हि प्रत्यभिज्ञाने नैकत्वावगम इति तदा
हाविरतोदयमिति ज्वालायामिव सततविज्ञानोदयसाहश्यात्

विवर० प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः कथं तर्हि कर्मज्ञानबंधमोक्षाद्याश्रयत्वं
२८ ज्ञानिकस्येति तदाहाखिललोकयात्रानिलयमिति विज्ञाना
नां हेतुफलसंतानमात्रादेवकर्मफलसंबंध इत्यर्थः ननु
15 स्थायित्वात्मन्येकस्मिन्नेव मितमेतदुपपन्नमिति तत्रा
हानुभव भग्न पक्षांतरमिति पक्षांतरमाह शून्यमिति विज्ञा
नवादिनिरिक्तां तां तावदात्मत्वं विज्ञेयत्वान्निरस्तं न चाविज्ञा
नस्यात्मत्वमस्ति स्वप्ने शून्यतावगमादिघन एवतत्रापि
विज्ञानप्रवाह इति चेन्न विषयावभासभावान्निरालंबन
ज्ञानायोगाच्च साकारज्ञानानामेव सालंबनत्वं न सौषुप्तिका
नामिति चेन्न विशेषाभावाद्विशेषानुपात्ताद्वा निमित्तेनाभा मा
स्मर्यमाणविज्ञानत्वाच्च स्वप्ने विज्ञानाभावः किंच सवि
कल्पकस्य च विषयाविपरीत निर्विकल्पालंबनत्वबान्निर्वि
कल्पकस्यापि सत्यप्रत्ययत्वात्स्वविषयाविपरीतं शून्यालं
बनत्वानुमानाद्धुद्धान्तप्रत्ययः स्वेत्यालंबनं इति गम्यते न देहे

तदाह सुषुप्ते विज्ञानलेशस्याप्यभावादिति माभूद्विज्ञानले-
शस्ततः किमिति तदाह कस्मादेवेति उत्थानप्रत्ययस्य पूर्व
समनंतरप्रत्ययभूतत्वतया कारणभूतत्वस्यादिति भावः
माभूत्कारणमिति चेत्तदाह कारणोस्य कादाचित्कस्येति
तस्माच्छून्यालंबनेऽप्यवभासो यमिति विप्रतिपद्यते र
माहास्ति देहादिव्यतिरिक्त एतत्किं पुनर्विज्ञानशून्यव्यति
रिक्तस्यात्मनः सिद्धिरिति तदाह सुषुप्तेश्चैवं शून्यस्य भोक्तृ
त्वस्येति अयमाशयः अहमित्यवभासमानो विषयसंवि
दाश्रयत्वेन भोक्ता न कदाचिदपि मम प्रत्ययालंबनं भोक्तृ
त्वमनुभवति स चाबाधितप्रत्यभिज्ञागोचरेण सुषुप्ते-
ऽप्यनुभवितुमर्हतीति ततः शून्यदशायां काविज्ञानव्यति
रिक्तो भोक्ता प्रत्यभिज्ञायाः सुषुप्तेऽपि सत्त्वावगमात् शून्ये स्याद्
व प्रयत्नः सुखदुःखविषयं वाश्रयैकत्वावगमात् स्या हि प्रवृत्तिनि
मित्तभूतमभिलाषितसाधनज्ञानमुत्पद्यमानमित्यभ्युपगन्तव्यं

अथमंवस्तुनिदृष्टेतदुपभोगानंतरंसुखसंवेदनेचाधिगीये॥
संजातेपुनर्वस्त्वंतरदर्शनेतन्नीयेसमुत्पन्नेचेत्पूर्वंचदृष्टस्य
वस्तुनः पूर्वंसुखसाधनसामान्यानुसंधानेपंचम्यावस्था म
यामिदंसुखसाधनज्ञानमुत्पद्यतेततः पंचस्ववस्थास्वेक
मात्मानमंतरेणोदंज्ञानमनुपपन्नं अन्यदृष्टेन्यस्यसुखानु
भवाभावादन्यानुभूतेनान्यस्य व्याप्त्यनुसंभावात् अन्य॥ धाना
न्य नुसंहितेस्यसुखहेतुज्ञानाभावात् संतानभेदेप्यदर्शनात्त
थाद्वैवेहज्ञानमपिपंचावस्थमात्मानंकल्पयतितथा
हिज्ञाहितज्ञानपूर्वकोरागद्वेषौ षष्ठावस्थोषडवस्थमात्मा
नंकल्पयतः रागद्वेषाभ्यांचहानोपादानप्रयत्नोजायमानः
सप्तावस्थमात्मानंकल्पयतितथाप्रयत्नानंतरमष्टम्या
मवस्थायांसुखदुःखेजायमानेअष्टावस्थमात्मानंकल्प
यतः नचद्वारीरीकेष्वात्मसु संतानभेदेपिवायंव्यवहारः
संभवति नयथानाहंज्ञानमित्यहमुल्लेखोविज्ञानेषुकिंतुम

मज्ञानमिति न च ममात्मेति चक्षुरुपचारो बाधाभावादिति
इतरत्र संबंधप्रत्ययस्यात्मशब्देन बाधात्तस्मादहमुल्लेख
प्रत्यभिज्ञाभ्यां प्रत्ययविज्ञानभेदव्यतिरिक्त आत्मेति तथा
ताभ्यामेव हेतुभ्यां मनोपि नात्मा सुषुप्ते मनसोऽभावेप्या
त्मेति प्रत्यभिज्ञानात् अहं मन इत्यनवगमात् मे मन इति
च प्रतिभासात् ज्ञानायौगपद्येन कारणत्वेन तस्य कल्पना
त् तथा ताभ्यामेव हेतुभ्यां नेन्द्रियाण्यात्मानः रूपरसादि
विज्ञानपंचकेप्यहं प्रत्यभिज्ञानात् स्वप्ने चक्षुरादिव्यवहारा
भावेप्यहमित्यात्मनि परिस्फुरणप्रत्ययात्मनो मे इन्द्रियाणीति चा
वगमात् इंद्रियाणामहमुल्लेखव्यतिरेकात् तथा शरीर
मपि नात्मा स्वप्ने शरीराकारावभासाभावेप्यहमित्यात्मनि प
रिस्फुरणप्रत्ययादहमुल्लेखव्यतिरेकाच्छरीराकारसंसर्गाभ्यू
नेप्यहमिति स्फारप्रत्ययशरीरात्मनोर्भेदप्रत्ययेन प्रत्यय
यो भवति मम शरीरमिति च व्यतिरेकप्रत्ययात्त्वहंकारो हि

विवर मनुष्यइतिचशरीरेंद्रियेषुअहमुल्लेखाडुपचारोभेदप्रत्य
१६ यः अहमुल्लेखएवोपचारः किंनस्यात्तकस्तर्हिनिरोधियोहमु
16 ल्लेखस्योपचारोक्तः व्यतिरेकेप्यात्मनिमुख्यासतिवंचन
चोपपत्तेः नचामुख्यासत्यपिचंद्रद्वित्वप्रत्ययोद्वितीयेपि
चंद्रेचंद्राकारवत्स्वमेपिपन्नगरहमितिप्रत्ययस्तेमनुष्यशरी
राद्याकारप्रत्ययप्रसंगात् तथाजातमात्रस्यजंतोर्भयह
र्षशोकादिजन्यमानोदृष्टनिमित्ताभावेसमदादिवत्पूर्वानु
भूतनिमित्तानुस्मृतिंकल्पयतितत्तस्यास्यैवात्मनोलयादि
निमित्तदर्शनवत्तयापूर्वजन्मसंबन्धसिद्धिःप्रत्यभिज्ञायाः
नटेवमहमुल्लेखप्रत्यभिज्ञाभ्यांशरीरेंद्रियमनोबुद्धिमूल
व्यतिरिक्तात्मासिद्धिः ननुतथापि क्वापिकदाचिदभाव
स्यात् नत्वात्यत्तोविनाशः निरवयवस्यहेतुपरागाभावा
त् स्वसंगिरामस्वकर्मफलसाधनतत्तयापार्जितस्यफलहे
तोर्यामात्मनः स्थिरत्वेहेतोः विनाशकत्वात् नापीस्व

ते

तस्याहास्थिरस्यचावधिहेतुत्वानुपलब्धेरितिस्वसत्त्वाध
मुक्तावविनाशहेतुत्वानुपपत्तेः तारिकस्यैव न ह्यावादित्यर्थः
कथंपुनस्तस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वेइति तत्प्रतिपादयतिनीर्वि
कारस्यभोगासंभवादित्यादि कथंपुनस्तद्व्यतिरिक्तत्वाशंति
स्पष्टोऽर्थः तत्रैतेयापिव्याप्तमन्यत्तपार्थिवाप्यतैजसवाय
व्यातिभूम्यान्तरिक्षस्वर्गब्रह्मलोकेषुव्यवस्थयाशरीराणि
नानेकैर्भूतैरेकंशरीरमारब्धमिति तत्रास्मदादिशरीरस्यापार्थि
वमेवपार्थिवगुणान्तरोपलब्धेरित्यत्तपादस्तत्त्वान्तशरी
रेगन्धविशेषोपलब्धेरित्यर्थः नचरूपरसस्पर्शाभिव्यक्ता
न्नरसमवायंगमयन्तिपार्थिवस्यापितेषांगुणत्वात् ननु
क्लेदनपाचनव्यूहनावकाशदानांशरीरेदर्शनात्पञ्चत्वका
र्यत्वंशरीरस्येतितन्नहिवस्त्रोदकादिवत्तान्तरसंयोगादपि
व्यूहनाद्युपपत्तेः श्रुतिश्चपृथिवीशरीरमितिपार्थिवत्व
मेवशरीरस्यदर्शयति वैशेषिकास्तुप्रत्यक्षाप्रत्यक्षतेनर

विवर०
१७
17

प्रत्यक्षत्वादयं चात्मकत्वं न विद्यत इति वाच्याकाशयोरप्रत्य
क्षत्वादयं चात्मकं शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् तस्मात्पार्थिवमेव
शरीरमिति कल्पयंति नास्तिकाः पंचभूतसंघातस्तावच्छरीर
मिति वस्त्रक्लेदनस्य जलोपाकस्य दहनोद्वहनस्य च जलाग्नि
पवनविगमादपायेपि वस्त्रादीनामपचयादर्शनात् शरीर
स्य जलादिविगमे तत्त्वपचयात्ययापचयवदपचयदर्शनात्
वत्सर्व न्सर्वतेजवारब्धपटदर्शनाद्भूतारब्धं शरीरमिति गम्यतेऽन्ये तु
नेत्रे घ्राविधीयते इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाश्च भूतपंचकं
शरीरं कल्पयंति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तेरप्रत्यक्षत्वे सर्वावयवि
नोऽप्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयववृत्तीनामप्रत्यक्षत्वापातः तस्मा
द्भूतसंघातः शरीरमिति अत्रावयवारंभमनपेक्ष्य संघात
मात्रस्य भोक्तृत्वासावदर्शयितुं विभजते त्र्यव्यस्तानामिति।
व्यस्तानामभोगोपि तु गपक्रमेणवाभोगः ननावत्प्रकारापि
त्याहपादिचामवस्त्रानामितित्त्र नूपराणामाहतन्तः स्वार्थ

प्रयुक्तत्वादिति भावः एवं भोगिभावमुक्त्वान्यत्राह न च भोगाभोगिभा
वमन्तरेणापि एकैकस्य भोक्तुः संनिधानादन्यत्रापि भोगः

त्व स्यादित्याह न तस्मात् व्यस्ते भोग इति अस्तु तर्हि क्रमः।
न तु क्रममपदेनापि भोगानां संधानात्पानीरक्तित्वादः अविरो
धाद्वरगोष्ठीवादिति परिहरेद्दृष्टान्तवैषम्यमाह नैतद्व
मितिदार्ष्टान्तिके विभजते इह पुनरितिक्रयमत्राघ्नयः
यादित्तावद्रूपरसगन्धस्य घ्राणानामन्यत्र नापि वक्तुरसो भोक्तृणां
विषयस्तदासौ धारणो विषये क्रमभोगकारणत्वं नास्ति यदि
रूपादिषु प्रत्येकं भूतानां भोक्तृत्वं विषयस्य च्छान्तदा
पि युगपत्त्वविषयसंनिधाने क्रमानुपपत्तिः पश्चैकस्मिन्
एहुत्वे प्रत्येकं भोग्यक्वन्यावत्कालानित्यानाहस्ते वराराणाड
शाप्रधानानयासंधाना त्रावस्तद्ध्राज्जच्छ चपप्रत्यामिन्नाउ
पपत्तिरिति अस्तु तर्हि समूहस्य भोक्तृत्वं न तु कस्मिन्न्यू
ते त्राविद्यमानचैतन्यकल्पं संघातजन्यत इति तदाहत्तिल

विवर० ज्वालावदिति न त्र वक्तव्यं किं संहतानां भोक्तृत्वं आहो-
१८ स्वित् भोक्तॄणां संहतिरिति संघातस्यावस्तुत्वान्न भोक्तृ-
18 त्वानुपपत्तेः वस्तुत्वेपि भूतेभ्यो भेदे पंचमतत्वाभ्युपगम
प्रसंगात् अभेदे भूतान्येव संघात इति तेषामेव भोक्तृत्वा
त् न च संहतानां भोक्तृत्वे साहिति हेतुर्वक्तव्यः अत्रागामी
भोग इति चेन्न तं प्रति भूतानां समानत्वात् गुणप्रधानभा-
वेन संघातानुपपत्तिरित्याह नैतदेवं भोगप्रसूतसमूहासंभ
वादिति ननु भोगान्वयात् भूतानां कर्तृत्वं — कर्तृणां-
च भोगे गुणभावेन संघातोपपत्तिरिति चोदयति कथमस
संभव इति अन्योन्यं गुणप्रधानत्वाभावात् अपि प्राधान्या
त् भोक्तृणां न संघात इति परिहरति भोक्तृभोगं प्रति प्रा-
धान्यादिति ननु भोगस्यापि विशिष्टत्वादपर्यायेन समूहो दृष्ट
इति चोदयति ननु भोगेपीति न च शरीरव्यतिरिक्तयोरे-
वात्मनोर्भोक्तृत्वादपर्यायेन शरीरयोर्गुणप्रधानभावो नान्व

योन भोक्त्रोरेवेत्यभिप्रेत्य परिहृतमिति नैतत्सारमिति ननु ज्वा
लायां तिलानां गुराभावव ज्ञोगे संघातितेन्याहचितज्ज्वा
लायां विपरीतामिति अत एव भोक्तृणामेव संहतिपक्षोऽनुरु
पपन्नैः ननु कोऽयं संघातो नाम न च न च दूदेशनामा
वंतद्व्यापित्वं भूतानां सर्वत्राविघनदेशं संघवचेनन्यभोग
योः प्रसंगात् न चावयव्यारंभः तस्य भूतेभ्यो भेदे तत्र
संख्यांतरेकादशभेदभूतमात्रत्वया संघातो भावो हृदाभे
दानंगीकरणात् ननु स्वतंत्रं भूतत्वं जन्यमेवावयव्या
दीनां पारतंत्र्यात् संख्यातिरेकाभावात् नहि न भूतानां
भोक्तृत्वं किंत्ववयविन एवात भूतव्यापारानपेक्षा यस्व
यमेव भोक्तृत्वयावितः परतंत्रतोऽभावात् संख्यातिरेकः
स्यात् जलादिष्वप्रपृथिव्यादित्रं वात्मनाचेतनत्व संख्या
स्यात् न चैकस्य बहुप्रालंबन योग्यतापत्तिः संघातः स्वार्थ
स्वभावेनैकत्वापत्त्ययोगात् अनेकेष्वेकत्वबुद्धेः विभ्रमं मा

८=

विवर० मूर्त्तत्वात् न चैकार्थक्रियायां युगपदत्वपः संघातः काष्ठाश्रयेण
१९ वह्निना वायुसमुद्भूतेन जले दाघमाने संघातता भोगप्रसंगात्
चाप्ययः पिंडवत्संश्लेषः संघातः शरीरवा पोत्तप्यासंश्ले
षाभावात् वह्निव्याप्ते वायुः पिंडसमाश्रितजले वायुसंयुक्ते
च भोगप्रसंगात् न तस्मात् नास्ति भोगनिमित्तः संघात इति ए
वं तत्रैकस्यैवमस्तु तस्य भोग इत्याह अस्त्वेकस्य तर्हि नि
यत इति रूपरसगंधस्पर्शेषु भोग्येषु काठिन्यमृदुपाकच
लत्वगुणवत्त्रिभूतसंघाते च भोगात् वापि नियरिहृश्यमाने
नैकस्य भोग इत्यनवधारितो भोगः स्यादिति दूषणमाह
न तत्रापीति ननु कस्यकस्यचित् भोगः स्यात् नैव नैव शरीर
व्यतिरिक्तस्य नानुपमादो विवादितः सिद्ध इत्याह किमवधा
रणोनेति परिहरति य घेवामिति वत्सरीणामभोक्तृत्वप्रदर्शना
द्विशेषनिर्द्धारणाभावात् बत्स भोक्तृषु संघातानुपपत्तेरयु
क्तं शरीरात्मके भूतेभ्यो भोक्तृत्वमिति इन्द्रियाणामपि भूतत्वा

स्यकान्यात्मेति लोकायतभेदास्तत्रोक्तं दूषणं ज्ञानमिति
दिशन्ति एवं कश्चियात्मके क्षणीति यथैकैकमङ्गानां दृत्यैकै
केन्द्रियाणि तत्प्रत्यभिज्ञाभावाद्यो दोषाः यदि स्यात्तत्वत्
श्चयार श्चमैकै केन्द्रियं तत्तः संघातानुपपत्तेरिति नेन्नुका
नीन्द्रियाणि नाम गोलकमात्राणीति स्वगताः न छकु
पश्यन्ति मीमांसकाः न ह्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणीत्येस
वैं ततावद्गोलकमात्रं सर्पादीनां न हि रहिताणामपि शब्दा
द्युपलब्धेः शरीरजैः कर्मदोषैर्षिति स्थावरजानं तरः तस्मा
त्पृथग्यान्तरपादपास्यादिशास्त्रा वृक्षादीनां गोलकविरहि
णां कर्मफलभोगस्यानन्तावगमेन शब्दाद्युपलब्धस्युप
गमात् वृक्षादिहिंसाप्रतिषेधाच्च प्राणित्वावगमात्
अत एवं तत्र छत्रकस्य शक्तिमन्त्रप्रायां तिरकल्पना लघी
यः प्रतिपन्नस्यानेकशक्तिकल्पनामिति चेन्न तत्पृथक्
मन एकस्य वा विज्ञानसामर्थ्यं क्रमकारिकल्पनालाघवात्

४ स्याद् यो दोषा इति कार्यकरणसंघातो भोक्तेत्यन्ये लोकायतिकाः
तत्राह तयोरप्यात्मक इति प्रत्यभिज्ञासंघातानुपपत्तेः ४ पं० ४

विवर० सर्वगतस्याप्यात्मनः शरीरप्रदेशज्ञानपरिणामवद्गोल
२० कप्रदेशोपुज्ञानपरिणामात् गोलकान्तांज्ञानेजाने यद्व्यतिरे
केणयपत्तेरनिंद्रियत्त्वोपि शरीरवन्तसंतुनहींद्रियाणि — गो
लकव्यतिरिकानि शक्तिमंति द्रव्याणि रूपज्ञानविशेषसं
वेधाच्चक्षुरादिशब्दवाच्यानिनतेषु प्रमाणाभावात् रूपा
द्युपलब्धय एव कर्तृव्यापाराः करणानुमानेलिंगमिति चेत्
नस्वव्यापारकर्तृ पुकरणेषु करणांतराभावादनैकांति
कत्त्वोत्करणविषयेच नन्त्रेरणा तद्वशोकर्तृव्यापारकरणां
तराभावात् सर्वेषांगानाम्न नूत्क्रांमतीन्यागमगम्यानी
११- द्रियानीति चेत् न आगमसंस्कारविरहिणामपींद्रियप्र
त्तिपत्तेः नचमनोवृत्त्याद्विवेधानींद्रियाणि कार्यभावाभा
वव्यतिरेकेणेंद्रियाणांभावाभावानवगमात् तस्मान्नसं
तींद्रियाणि उच्यते आगमावगमात् प्राक् रूपज्ञानविशेषेषु
चक्षुरादिभिः शब्दैर्यव्यवहारः प्रवर्त्ततमंडलादिष्वादित्यव्य

वहारवत् आगमावगतौ स्थानविशेषाधिष्ठातृणां च दश
न्द्रियाणि आदित्यादिदेवतान्तमवादित्यवगम्यन्ते तानि
पुनर्व्यतिरिक्तान्यप्याहंकारिकाणीति सांख्याः तदयु
क्तं प्रमाणाभावात् ननु वद ध्यात्मम हंकारजन्यानी
न्द्रियाणीत्यन्वयव्यतिरेकाभावागमो वाद्दश्यते न च कृत्त
कार्यव्यापी भूतेन्द्रियाणां प्रकृतिः कश्चिदहंकारोन्यो
विद्यते मानाभावात् आप्तवचनं मानमिति चेत् अतीन्द्रिय
त्वात् ननु पुराणादावपानेन्द्रियसन्तं अन्नमयं हि सोम्य
मन इत्यादिश्रुतौ विकारार्थे मयट् श्रुतिविरोधाद्दहंका
राधीनतामात्रमिन्द्रियाणां तत्र कथ्यत इति नाविरोधाभौ
तिकानीन्द्रियाणीति वैशेषिकादयः तदप्ययुक्तं माना
भावात् भौतिकानीन्द्रियाणि मध्यमपरिमाणत्वे न सावय
यवत्वात् घटादिवदिति चेत् न हेत्वासिद्धत्वात् कारणपरि
माणत्वोपपत्तेरिन्द्रियाणां तत्र अणुपरिमाणत्वविषयावभा

विवर० तः स्यात् नच्चणुपरिमाणो न मनस्तस्य विस्तृतात्मादिवस्तु
२२ दर्शनात् ननु भौतिकानींद्रियाणि रूपरसगंधस्पर्शानामि
यमेनाभिव्यंजकत्वात् प्रदीपास्यादेः कोहिंग्वादिद्रव्यव्यं
21 जनवायुवदित्यनुमानात् श्रोत्रमप्यन्यकं भूतारब्धमिति मन्यके
द्रियाणापन्नमीयंत इति न शब्दाभिव्यंजके श्रोत्रे शब्दगु
णावदाकाशस्य ध्वनेकानिकत्वात्कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ना
काशमात्रस्य श्रोत्रत्वाभ्युपगमात् भूतारब्धत्वान्मनस
श्चभूतचतुष्टयारब्धत्वप्रसंगात् तदभिव्यंजकत्वोदा
त्माकाशादीनां साधारणत्वान्मनसो न भूतारब्धत्वमि
ति चेत् संख्यापरिमाणसंयोगविभागजातिविशेषसं
मवायादीनामपि साधारणत्वादिंद्रियाणां न भूतारब्ध
त्वसिद्धिः असाधारणविषयारब्धाणींद्रियाणीति चेत्
त्वात्मारब्धं मनः स्यात् असाधारणविषयत्वात् एक
द्रव्यारब्धं तद्द्रव्यामिनि चेत् न सावयवमनेकद्रव्यारब्धमि

त्यंतावता निरवयवं तु मनो निरवयवात्मारम्भं किं न स्या
त्तस्मादागमादेव भौतिकत्वासिद्धिः ननु सर्वगतानी
न्द्रियाणि प्रतिपेदिरे तदपि मानहीनं श्रोत्रेन्द्रियमनां
सि सर्वगतानि सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाकाशवदिति चेन्न
तद्धेतोरसिद्धत्वात् यत्र शरीरं तत्रैव सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादिति
चेन्न शरीरेणैकान्तिकः परोपाधिगमनत्वादाकाशादि
वदिति चेन्न शरीरावयवानामपि परोपाधिगमनात्
सर्वगतत्वेन युगपत्सर्वविषयोपलब्धिश्च स्यात् शरीर
एव वृत्तिलाभान्नेति चेन्न तर्हि वृत्तिरिन्द्रियसद्भावकल्पनान
प्रमाणाप्रयोजनवती नाप्यप्राप्यकारीराणि निस्कगताः न
ह्युक्तं दूरत एव स्वशरीरसंगं घोपलब्धिप्रसंगात् योग्यदे
शावस्थानमपदपात इति चेन्न इन्द्रियप्रदेशाप्राप्तिव्यतिरे
केणायोग्यदेशानिरूपणात् स्पर्शरसघ्राणेन्द्रियवच्चक्षु
श्रोत्रयोरपि प्राप्यकारित्वमनुमीयते तेजस्त्वाच्च दूरशीघ्र

नदर्शी

विवर० गमनायुक्तयोयुवादि प्राप्तिप्रविरुद्धाश दूरस्यचदूरदेशोप
२२ लब्धेर्नैचीवीसंतानवत्परंपरया श्रोत्रसमवायः तस्माते
22 विकानिपरिछिन्नानि प्राप्यकारीणींद्रियाणीनिसिद्धं
किंतर्हि मनोनामानित्यं निरवयवमणुपरिमाणमिति वै
शेषिकादयस्संगिरंते ननु तावन्नित्यं परिछिन्नत्वात्सिरव
यवद्रव्यत्वाद्घटादिवदनित्यमितिचेत् न करणत्वादिंद्रिय
वत्सावयवत्वात् मानात् प्रत्यक्षत्वेऽपि मत्तद्व्यानाति त्तम
घातान्नि—रवयवत्वामितिचेत् न मनसो बहिर्निर्गमना
भावात् उत्क्रान्तिरिंद्रियाणामपिसमाना संयोगविभा
गवत्वान्न घटादिवदणुपरिमाणात् सर्वगतत्वे चयुग
पत्सर्वेंद्रियसंयोगात्सर्वज्ञानप्रसंगः मध्यमपरिमाणत्वे
सावयवत्वेनानित्यत्वापचयापचयसंभवान्न स्थूलसूक्ष्म
देहवृत्तिविरोधः समनंतरप्रत्ययएवान्तरज्ञानकारण
तयामनइति शाक्याः प्रतिपादयंतन्न ज्ञानस्य ज्ञानान्तर

हेतुत्वे व्याप्तिसापेक्षत्वा घटादिज्ञानमपि व्याप्तिसापेक्षमिति
नैवं तु विशिष्टज्ञानमपि संप्रयोगजन्येनाविशेषणज्ञानेन
जन्यं समनंतरप्रत्ययानुजनस्य ज्ञानाकारलाभ इति
चेन्न वस्तुस्वभावस्यानन्याधीनत्वात् तस्मात्सावयव
मन्यदेवमन इति कश्चापमात्मा सर्वगतो जड इति केचि
त् न तावत् सर्वत्र दृष्टकार्यत्वं सर्वगतत्वे हेतुरिन्द्रकं
व्यवहितदेशोऽदृष्टनिमित्तत्वादिक्रियारम्भात् तस्य चा
दृष्टवदात्मसंयोगापेक्षित्वात्सर्वगत इति चेन्न अत्र वसमवे
ताऽदृष्टस्य स्वर्गभोगादपादृष्टवत्प्रदेशासंयोगात् के
वलात्मप्रदेशसंयोगस्यापकलहेतुत्वात्तस्मादागमादेव स
र्वगतत्वासिद्धिस्तथजाड्यं स्वयंप्रकाशत्वावगमात् प्रत्य
क्षत्तावस्तुस्वभावः अनुमानमपि स्वयंप्रकाशोय
मात्मा स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकाभावात् प्रदीपवत्त
संवेदनवद्वेत्यात्मा स्वयंप्रकाशः विषयप्रकाशकर्तृत्वा

विवर० त्प्रदीपवत् नन्वात्मा स्वयंप्रकाशः विषयप्रकाशाश्र
२२ यत्वात् आलोकवत् अजन्यप्रकाशगुणाश्रयात्मा प्रका
शगुणत्वात् आदित्यादिवत् आत्मा स्वयंप्रकाशः अ
43 निंद्रियगोचरत्वे सत्यपरोक्षत्वात् सुखवेदनवत् आगमश्चा
त्रापित्तः सचैकः सर्वशरीरेषु सर्वत्राहमित्येकाकार
प्रत्ययवेद्यत्वात् गगनवत् शरीरभेदोद्भवान्नेति शरी
राद्यवच्छिन्नभोगानुसंधानप्रसंगः नचैकास्मिन्नपि परि
माणभेदात् आत्मनि ज्ञानं शरीरभेदश्रुतिभक्तं प्रत्यभिज्ञावि
रोधात् अनुसंधानप्रसंगाद्वा ज्ञानायासरूक्षमदृष्टिं प्र
त्यक्षतः एवमेदृष्टान्तात् तस्मादेकः स्वयंप्रकाशश्चात्मे
ति सिद्धं तस्मादित्युपसंहारः पक्षांतरमाह नोकैककेव
लामिति कर्तृत्वादिक्रियावेशः नच सर्वगतस्यानिरवयवस्या
त्मनः परिस्पंदपरिणामलक्षणक्रियान्वयः संभवतीति
वक्ष्ये कर्तृत्वमात्मनो भवतीति तादात्म्याध्यासाभावात् अ

त्वादिविवादित्वात् हेत्वंतरमाह करोमिजानामिभुंजे
ति अयमर्थः चैतन्यवत्क्रियापेक्षोपि आत्मनः स्वभाव
धर्मभेदेन आत्मप्रतिभासव्यभिचरेत् न चागंतुको
ऽवयवधर्मो हेतूपरागेण च कार्ष्ण्यकुंभजत्वादपितुकृ ९१
त इति नत्वात्मप्रतिभासव्यभिचारात्कर्तृत्ववद्भोक्तृ
त्वमपि न स्यादिति चोदयति ननु भोक्तापीति परिह
रति नैव दवामि इति दृष्ट्यावभासमात्रत्वं भोक्तृत्वं न सुख
दुःखवत्त्वं यतः ततश्चावस्थात्रयेपि दृष्ट्यावभासव्यभिचा
राभावात् भोक्तैव केवलात्मेति पक्षांतरमाह आत्मत
द्व्यतिरिक्त इति भाष्यं तद्व्याचष्टे तस्मादपि देहादिव्यतिरि
क्तादन्यः सिद्धः ईश्वर इत्युक्तः सत्तं वयं श्रुतेरेव चापि
कानुमानं दर्शयति शरीरादिकं मनसा पीत्यादि विवादगो
चरापन्नं तनुभोग्यकलेवराणां भुवनादिर्घनकार्यस्वरूपो
पादानसंप्रदानप्रयोजनोपकरणादिविषयाविज्ञानवत्कर्तृ

विवर० पूर्वकं विविधदिन्यासरूप कार्यत्त्वात् प्रासादादिवदिति
२८ कल्पना ला घवात् कर्त्रैकत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिति
श्रितिसंख्यानुमानं दर्शयति सा ति शयानां काष्ठा
प्राप्तिरिति विवादगोचरापन्नाज्ञानैश्वर्यप्रकर्षः कचित्स
र्वविषयज्ञानैश्वर्यप्राप्तरूपाविनाभूत्ता: तरतमभावेनो
त्कृष्यमाणत्वादिविषयव्यापि धर्मत्वात् स्वविषयदशाव्यापि
परिमाण पूर्वो धर्मवदिति काष्ठाप्राप्तिः सर्वविषयत्वेपि संभवती
ति सर्वविषयामिति चेत् उक्तं अनुमानेन तथैव दर्शितत्वा
त् सदासिद्ध ईश्वर तथ्यापिकादनुमान दर्शयति विवाद
गोचरापन्नानि धर्मा धर्मफलानि कर्मतत्फलजसंप्रदानो
पकरणादिविज्ञानवता प्रदीपमानानि बोधकत्वकर्मफ
लत्वात् सेवादिफलवदिति तस्मादन्य: सिद्ध ईश्वर: प्रत्य
गात्मनोविप्रतिपत्त्या लवनस्य संबोधित्वयादर्क धर्म
स्पर्शनाविप्रतिः नच व्यतिरिक्त ईश्वर: प्रत्यगात्मनो

शे

विशेषस्कंधाः अन्नोऽसौ न शरीरादिवत्स्कंधा विवक्ष्याः प्र- न
तिपादनीय इति चोदयति नन्वहमिति सर्वो लोक इत्यादि
ना उच्यते इत्यादि परिहारस्यायमर्थः ब्रह्म हि विप्रतिप
त्त्यालंबनं तच्च प्रत्यगात्माव्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं चेति
विप्रतिपत्तिं दर्शयितुं व्यतिरेके ईश्वरपक्षोऽपि दर्शनीयः किं
मिति तत्प्रत्यगात्मनो विप्रतिपत्तिं दर्शयति इति तदाह हि प्रत्य
यविप्रतिपत्त्यापीति किमिदमहंकं भवति प्रत्यगात्मानां
वत्प्रमाणानां तत्त्रो हि इय शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसूत्यकर्तृभो-
ब= क्तृत्वादिविशेषयुक्तो नाच्छिन्नीयेन नानानंदस्वरूपेण
प्रतिपाद्यते एवं प्रतिपन्ने संसारनिवृत्तेः पुरुषार्थलाभा
च्चातः प्रत्यगात्मा सर्वज्ञत्वादिगुणको ब्रह्मणोऽन्यो नान्यो
वेति विप्रतिपत्तिं दर्शयितुं तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः श्रुतोऽधि-
तो विप्रतिपत्तिस्वरूपत्वात् अवकाशो दाहने प्रत्य-
ता= गात्मा धारणास्वभावविवक्षापादब्रह्मशब्दो जिज्ञास्यत्वेनो
त्मा॰

विक॰ द्विश्यते किं त्वीश्वर एव ब्रह्मशब्देनोद्दिश्य विचार्यः
२५ तेजन्मादिसूत्रे जगत्कारणत्वलक्षणान्नाहि प्र॰ सिद्धा
न्यगात्मन्येतल्लक्षणमुपपद्यते न ह्यात्मविप्र
तिपत्तिप्रदर्शनमस्मिन्सूत्रे इति उच्यते यद्वा ब्रह्मश
ब्देनेश्वरोऽभिधीयते किं मतिना हि जगत्कारणो विप्रति
पत्तिः प्रदर्शितप्रधानमेकं परमाणुतत्परद्दत्यादिना
न हीश्वरस्यानीश्वरजिज्ञासाकर्मतां गच्छ स्पष्टा तदुपाद
नेऽपीश्वरजगत्कारणत्वविप्रतिपत्तिर्युक्ता दर्शयितुं ज
गत्कारणत्वादीश्वरस्याभिन्नत्वात् तद्विप्रतिपत्तिरीश्वरे
विप्रतिपत्तिरिति चेत् हीश्वरः प्रधानं परमाणुर्वेति वि
प्रतिपत्तिर्दर्शिता स्यात् तन्न्यासंक्षेपतो जेनाः प्रज्यते
ह्रप्रत्यगात्मनोऽत्र लक्षणं ब्रह्माभिधेयो विशेषः प्रत्यक्षरूपस्य
शरीरेन्द्रियादिभ्यः शेषः तेषामात्मानिदात्मपावे॰ ता
भासान्न किं च प्रत्यगात्मानमुद्दिश्य विशेषरूपं ब्रह्म

णि जिज्ञास्यमाने यज्जगज्जन्मादि कारणं तद्ब्रह्मेत्युक्ते
विधूतशरीरादिभेदः प्रत्यगात्मा जगत्कारणतया
सर्वात्मभूतः प्रतिपादितो भवति जगत्कारणे तु विप्र
तिपद्यन्ते किं तत्र जगत्कारणमिति वीक्षायां पञ्चल
नं जगत्कारणमिति निश्चलो दृष्टान्त जगत्कारणविषये
यस्यान्तु जगत्कारणमुद्दिश्य ब्रह्मविधानं वैपरीत्यमा
पद्यन्ते ब्रह्मपदं जगत्कारणमभिधीयत इत्येव
मपनेनाविरोधात् किं चेश्वरे जगत्कारणे प्रतिपादि
ते ऽरूपस्याकिं मापत्तिपासनामिति च नारोपितरूपे
णापि सम्भवात् प्रतिपादनं वैयर्थ्यं स्यादिति स्मात्प्रत्यगा
त्मानमुद्दिश्य तस्य वेदान्तविहितब्रह्मशब्दाभिधे
यत्वं तत्सापेक्षज्ञानादिकारणस्य ज्ञानानन्दादिल
क्षणप्रत्यगात्मभूतब्रह्मत्वेन प्रतिपादयितुमात्मानो वि
प्रतिपत्तिप्रदर्शनं जिज्ञासित जगत्कारणविप्रतिपत्तिः

चतुःसूत्रीसिद्धयतइति ४ पं. ७

विवर॰ संप्रदायपरिचयमूल्यनया शास्त्रार्थप्रद्वेषात्तर्कसंकर
२६ वादिनादर्शितमिति पद्मोत्तरं महात्मा समभोक्तारित्यपर
इति यथा च सत्यज्ञानानंदं निरवयवं ब्रह्म प्रत्यगात्मा
धितत्त्वात्तत्त्वाविवादगोचरापन्नो ब्रह्मैव सन्नुपाधिपरि
छिन्नविभागः व्रजरणासमानस्वभावतया निरवयव
द्रव्यत्वे सत्युपाधिपरामर्शाधीनपरिच्छेदप्रतिभास्यत्वा
तूपघन समानस्वभावतयाति एवं यवद्रव्यत्वे सत्यु
पाधिपरामर्शाधीनपरिच्छिन्नप्रतिभासं तत्तदात्मक
त्वे सत्युपाधिपरिच्छिन्नमेदं दृष्टं यथा घटाकाशमि
ति भाष्यं व्याख्येयो पोमिति ननु संसा— रिणः
कथमसंसारिरोकत्वमिति तत्राह तत्स्याहं प्रत्यय
कृ सिद्धविति नत्वहमिति सामान्यतः प्रतिपन्नस्य शरी
रादिविशेषावामिथ्यात्वेपरमार्थभूतानावशेषो वक्तव्या
हमित्यस्वनहनितदा हपरमार्थतोस्त्वति अहंब्रह्मैव

त्रिविशेषोपसंहारो न शरीरादीत्यत्र किं प्रमाणमिति
नदाहेवमसोऽहमित्यर्थान्वयादिति ननु जीवेभ्यो
भेदेऽपि ब्रह्मेत्यर्थलाभो देशकालव्यापित्वादित्ति तदा
हेतोरप्यात्तद्रूपाविकलस्येति उपसंहरति एवंच इवेति
किंचित शरीरादि ब्रह्मेति प्रत्यगात्मेति प्रतिपन्न
इत्यर्थः ननु न विप्रतिपत्तिमात्राज्जिज्ञासा संभवति
किंतु प्रमाणयुक्तिबलाद्धि विप्रतिपत्तिनिराकर्त्तव्ये
तिनत्रोत्तरश्रुतिवाक्येत्यादिभाष्यं तत्राचष्टे श्रुति
प्रमाणानामित्यादिना कस्मिन्पक्षे श्रुतिवाक्यं क्व वा
न्यायाभासा इति विभजते श्रुतिवाक्याभ्यामित्यपपक्ष
निश्चितवत्त इति ननु यद्याद्यहेत्यर्थान्वयश्रुति
वाक्याभ्यां च ब्रह्मैव भोक्ता तथ्यास्तरघटुःखवत्त्वात्साध
मप्रपंचोऽपि ब्रह्मैवेत्युक्तार्थतया नाज्ञानास्य ब्रह्म
स्यान्नहि कतिपय सुखदुःखवत्तत्प्रधानसंसर्गमापन्न

विवर- सहमानो निखिलदुःखादिमत्त्वं अंगीकुर्यात् न
२१ नुवर्त्तमानेन ज्ञानानंदादिलक्षणेन पुरुषार्थतया
जिज्ञास्यमेवाकिं न स्यात् न हि दुःखनिवृत्तिसाधनतया पु
२२ रुषार्थेपि विषाभिश्रितान्नं न पूर्वोक्तनयात् प्रेक्षापू
र्वकारिणामुपेक्षादर्शनात् नालिप्यते लोकदुःखेन
बाह्य इत्यादिशास्त्रात् न पुरुषार्थतानीति चेन्न तस्यैवे
दमित्यादिसर्वज्ञतादानुमानश्रुतेः उपादानकारणत्वाच्च
सर्वज्ञतया ज्ञानानामिथ्याज्ञानाभावान्नानर्थसंबंध
इति चेन्न तत्त्वज्ञ एव प्रपंचतादात्म्यात् भ्रमज्ञानाबाध
नपेक्षणात् कर्मनिमित्तः सुखदुःखादिसंबंधस्तदा
भावान्न प्रसक्त एवानर्थ इति चेन्न कर्मव्यतिरेकेणापि
स्वभावादेवाखिलदुःखादितत्साधनानां स्वान्वयि
तया प्रत्यक्षापरोक्षत्वात् कर्मादीनामपि तावन्मात्र
हेतुत्वात् न हि दुःखाद्यपरोक्षव्यतिरेकेण संसारोन्यो

दृश्यन्ते कर्म्माविद्यादीनामपि दृहत्यर्थोत्वयादेव ब्रह्मणो
त्वाहात्म्यात्तन्निमित्तोपि संसारः स्तत्रापुपपन्न इति
ब्रह्मणो ज्ञानेनबाधितत्वान्नात्र्यसंबंध इति चेन्न न
प्रपञ्चात्मभावस्यापितन्त्विकत्वात् न च कारणाकार
णाद्ब्रह्म भेदेन कार्यकारणाद्ब्रह्म भेदेन वा संसारविमुक्ति
व्यवस्था दृहत्यर्थोत्वयाभावप्रसंगात् तस्माद्दृहत्य
र्थोत्वयेनाद्वितीयसर्वज्ञत्वजीवत्वाद्युपगमेना जिज्ञास्यं
ब्रह्मप्राप्तं उच्यते सत्यापि सर्वस्यापरोक्षत्वात्पाद्ब्रह्मसंबं त
धमायानिमित्ततया प्रतिबिंबरूपामत्वाद्देवत् मायां
विगतव्याघ्रत्वादिव त्वत्वज्ञानेनबाधितत्वाद्विव
स्यानीयब्रह्मणोनित्यसर्वज्ञत्वयातत्वतत्त्वज्ञानानाति
यमात्तत्रानात्मानुबंध इति विशुद्धिवाक्यानामेव
तत्त्वबद्धामः शुक्तिवाक्याभा समूलनाक्रूस्याति
तदाहतरेतउपक्रमय इवेत्यादिना कंपपुनरुक्तिपाभास

विवर. ताशरीराद्यात्मभ्रमावस्थेति तदाह युक्त्याभासत्वमिति
२८ ननु नैतावता युक्त्याभासत्व सिद्धिः देहादिष्विति
तत्राह नैरर्थाच्च युक्त्याभाससिद्धत्वमिति किंचदर्शि
ना एव युक्त्याभासाः नतु तत्रान्यापेक्षेत्यत्राह दार्शनिं चेत्ते
५ शात्म इति ननु सर्वा एवं उपनिषदस्तत्समयः सर्वात्रय ---
मात्मा ब्रह्म स एष पृथिवीमय आपोमय तेजोमयो वायुमय
इत्यादीनि शरीरात्मवादे वाक्यानि नेह वाचमूचुः
तेभ्यो वागुद्गायादित्यादीन्द्रियात्मवादे मनउद्गा नीं
यादिति मनोवादे कतम आत्मेति योयं विज्ञानमय इत्या
दि विज्ञानवादे असद्वा इदमग्र आसीत् असदेवेदमि
ति शून्यवादे अणुमात्रो वा अयं कर्त्ता विज्ञानात्मेति कर्त्रा
त्मवादे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति बुद्धिविषयत्वा
दन्यश्च त्वन्य इति भोक्त्रात्मवादे यत्रात्मा वीतिष्वता
त्माग्रमं तत्रायमयत्तीति व्यतिरेकेश्वरवादे वाक्यानि वि

यत्ते कथं निर्मूलत्वापत्त्यां तत्राणामिति तत्राह वाक्यान्
सत्तां त्विति नन्वेवमपि यस्य यस्मिन्नातिशयो चेतुत्पद्य
ते स तत्तं पदमाश्रित्य पुरुषार्थं साधयेत् किं विचारेणेति
तत्राह तत्राविचार्य यत्किंचिदिति भाष्यं व्याचष्टे तेषां स्थित्यै ×
तस्यात्मोदिता ननु मा भूदत्यातत्पदादर्वाचीने भ्रुपदेत
तत्वज्ञानाभावाद्विश्रेयसलाभो नत्वर्थः किमिति प्राप्य
न इति तत्राह यो यं नमः प्रविशतीति ननु आत्महन
नंतरानर्थहेतुरज्ञानतत्वाप्रतिपत्तिरिति तत्राह नान
त्म दृष्टिनात्मनोऽसत्कल्पत्वापादनामिति सूत्रवाक्या
र्थमुपसंहरति तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेनेति
भाष्यं व्याचष्टे ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासं कृत्वा जेति जि ने
ज्ञासपदेनान्तर्गतविचारउपलक्ष्यते तत्कर्तव्यतापरं
सूत्रमित्युक्तं भवति योजनान्तरमाह यद्वेति जिज्ञासा
कर्त्तव्येत्युक्तो ज्ञानमिष्यमाणं साध्यतया कर्त्तव्यमिति

विवर० २९

सूत्रार्थः संपद्यते तत्र ज्ञानेकर्त्तव्ये अर्थान्तत्साधनं कर्त्तव्य
तामवगम्य नेत्त्रोर्थासिद्ध विचारः कर्त्तव्यतापरं सूत्रमि
ति किंप्रयोजनेत्यादिसन्दर्भार्थः कथं पुनर्विचारस्यानि
श्रेयसंप्रयोजनं विचारजन्यब्रह्मावबोधसाध्यत्वादिति
चेत्किं तन्निःश्रेयसं कर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंयोगाध्यास
सप्रवाहोपादानस्याज्ञानस्य निवृत्तिः ननिवृत्तोप्यज्ञा
ने द्वैतदर्शनस्यानपायान्न हि पृथिव्यादिप्रपंचः कर्तृत्वा
द्यध्यासनिवृत्तिमात्रान्निवर्तते उच्यते सत्यपि पृथि
व्यादिषु ततः करणाध्यासनिवृत्तौ प्रमातृत्वाभावादात्म
चैतन्यस्य स्वतो विषयोपरागाभावाद्द्वैतदर्शनं न प्राप्नोति
नीरिंद्रियस्य रूपादिदर्शनाभिन्येकः पक्षः इतरस्तु सर्व
द्वैतनिवृत्तिपक्षः समन्वयसूत्रे वक्ष्यते तस्मान्निरस्तसक
लकर्तृत्वाद्यध्यासमयाकृतद्वैतदर्शनमनतिशयानंद
प्रकाशमानब्रह्मस्वरूपावस्थानं निःश्रेयसं वेदांतविचार

(३०) स्वप्रयोजनमितिनिरमरागियं इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकाचार्यनित्यानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य प्रकाशात्म
भगवतः कृतौपञ्चपादिको विवरणे प्रथमसूत्रं समाप्तम्
श्रीरस्तु शुभमस्तु संवत् १८८८ आश्विनप्र० २३
लिखतं पं० साधुराममुलाजमलिखारी मंदिरश्रीरघुनाथ
पजी पुस्तकालया जम्बूस्टेट ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

30

वि ८२०४